

УДК 811.161.2/81*373.614

Г. Халимоненко, д-р філол. наук, проф.
Відкритий міжнародний університет розвитку людини "Україна", Київ

ТЮРКІЗМИ АРАБСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Запропоновано етимології низки слів, запозичених тюрками з арабської мови.

Ключові слова: українська мова, етимологія, тюркізм.

Пропоноване дослідження є певним продовженням монографії автора "Тюркська лексична скиба українського словника" (частина I. – К. – 2010). Переважна кількість розглянутих слів ще не увійшла до "Етимологічного словника української мови" (ЕСУМ), та ж частина тюркізмів, які аналізуються в ЕСУМ, в цій статті знайшла нову оцінку чи певні доповнення.

ЛАГАНЕЦЬ "різновид чашки або іншого дерев'яного посуду з обручами", ЛАГАНОК "бочонок з видовбаного пня" [1. II, с. 338], ЛАГУН "велика дерев'яна мазниця, в яку чумаки беруть дьоготь на дорогу. Звідси лаганка, лаганок "бочонок з видовбаного пня" – слова задеценські" [2, с. 204]. Див. ЛОХАНЯ.

ЛАЙДАК "убога, безпритульна людина; ледащо", ЛАЙДАКА, ЛАЙДАЧИНА "жебрак, обідранець, шахрай", ЛАЙДАЦТВО "шахрайство, розпуста; набрид", ЛАЙДАКУВАТИ, ЛАЙДАЧИТИСЯ, ЛАЙДАЧИТИ; б., р. ЛАЙДАК "ледащо, п'яниця, шахрай"; п. lajdak, слвц. lajdak "ледащо, голодренець, гультьяй, шахрай"; ч. lajdak "неохайна, недбала, непорядна людина, ледар", пов'язується з lajdati se, landati se "тинятися без діла, вештатися" < нвн. landern "блукати, тинятися", пор. слвн. lajdər "бродяга"; також зіставляють з лит. laidokas "розпусник, ледащо, п'яниця" [3. III, с. 185].

Литовська форма вочевидь є білорусизмом, зіставлення ж з німецькою лексемою небезпідставне. Проте варто взяти до уваги й тур. layutaq "нестерпний, незносний" < ар. لا يطاق la yutaq "тс" [4, с. 544].

ЛЕЛЕКА "лелечиха" "самка лелеки", ЛЕЛЕЧА, ЛЕЛЕЧЕНЯ "пташа лелеки"; болг., с. ЛЕЛЕК "тс", р. ЛЕКЛЕК "біла чапля; лелека".

Запозичення з срд.-тур. lelek [5, с. 206], пор. суч. тур., крм. läjläk < персь. لك لك [حاجي] [haci] läkläk < ар. (звукослідувального походження) لقلق laqlaq "лелека" [6. II, с. 194].

Тюркізм *лелека* сьогодні має статус терміна (родина лелекоподібних), ото ж виникає питання: чому населення надало перевагу запозиченій лексемі при фактично повсюдному поширенню питомого орнітоніма *чорногуз*? Можливо, певну роль тут виконав момент естетичності слова, адже форма *лелека* порівняно з *чорногуз* (птаха з чорною гузкою (!), викликає позитивні емоції завдяки своїй милозвучності: *ле-ле*. За семантичною наснаженістю й частотністю вживання в поезії й сучасних піснях слово *лелека* почало наблизитися до таких слів-символів, як *калина*, *сокіл*, *соловейко*, *голуб*. Населення півночі України й сьогодні вживає лише тернім *чорногуз*, тоді як, за свідченням Д. Яворницького, мешканці теренів Війська Запорозького в XIX ст. користувалися саме орнітонімом *лелека*: "А вже птахи було! Качок, лебедів, лелек, журпвлів - так хо-хо-хо" [7. I, с. 76].

ЛОХАНЯ "велика миска; глиняний глечик на молоко", ЛОХАНКА "різновид цебра з однією дужкою", ЛАХАНКА "велика миска", "різновид шаплика" ст.-укр. ЛОХАНЬ, ЛОХАНЯ "різновид посуду чи начиння на господарські потреби"; ст.-б. (1489 р.) ЛОХАНЬ, б. ЛАХАНЬ, ЛАХАНКА, ЛАХАНЬКА "глиняна миска", "балія", ЛАГУН "посудина на лляне насіння", ЛАГВИЦА "різновид бодні"; р. ЛОХАНЯ, також пор. ЛАГВИЦА [8. II, с. 524]; р. ЛОХАНЬ, ЛОХАНКА "цебер" п. lachan, діал. lachania, lochania "миска, сковорода, шаплик"; болг. ЛАКАН(Я) "глиняна посудина"

[3. III, с. 178; с. 294]. Активне вживання слова засвідчується у пам'ятках XVI-XVIII ст.:

1537 рукомыю и лахань (то ест жбан и поднос) се-ребрянныя [9. IX, с. 46].

1556 лоханю и рукомыю в тот дом Божій [9. VI, с. 29].

1556 лоханья, чаши малеваные [10. XVII, № 985].

1590 лохань мосяндовых [9. I, с. 183].

1663 лоханя мосендзоявая великая [11, с. 66].

1720 лоханя мосяжовая [12, № 44].

Варіантом *лохань* > *лахань* я вважаю форму *лаган*, *лаган*-ець, *лаган*-ок, пор. ЛАГАНЕЦЬ "різновид кухля, дерев'яна посудина з обручами", ЛАГАНКА, ЛАГАНОК "бочонок, видовбаний з дерева, колоди", ЛАГУН "велика дерев'яна мазниця, в яку чумаки беруть дьоготь на дорогу" [1. II, с. 338; 2, с. 204].

В ЕСУМ *лохань* і *лаган* розглядаються як негомогенні, а отже, й зіставляються з гр. λεκανη (дорійське λικανη) "таз, глибока миска" > болг. *лакан*, *лаканя* "глиняна посудина" і знову ж таки з гр. λαυνοσ "глиняна або скляна посудина з тонкою шийкою, пляшка". Зауважується також, що грецькі форми прийшли в українську мову за посередництвом мов різних ареалів, зокрема при поясненні походження *лаган* (див. ЛАГАНЕЦЬ) наголос робиться на зіставленні з лат. *lagona*, *laguna*, *lagena* та свн. *lagen*. Але чим відрізняється груз. *лагані* чи узб. *лаган* від укр. *лаган*-ка, *лаган*-ок та врешті й *лагун* (прикінцеве -ун з'явилося, мабуть, під впливом поширенішого *чавун/чугун*)? Не залучати ж для пояснення тих слів свн. *lagen*! Всі ці форми, в т.ч. й укр. *лоханя* та *лаган*, можуть бути варіантами котрогось мандрівного культурного терміна, про що свідчать і наведені в ЕСУМ шумер. *lahan gidda* "велика (або важка) посудина" > ассир. *lahannu*, *lahnu*, араб. *laqna*, ар. *laqan* "миска". наводимо ще персь. لگان lāgān "таз; корито" [13. II, с. 429] > груз. ლაგანო lagani "великий глиняний таріль"; також тур. *lejen* (орф. *leğen*) "великий таз" [14. с. 587]; узб. *lagan* "великий таріль з плоским дном", "таця", "велика миска" [15. с. 238] < тадж.-персь. لگان lāgān (16. с. 47); каз. *legen* "лохань, таз"; кирг. *ilegen* "металевий таз; ночви"; кк. *leğen* "таріль чималого розміру" [17. с. 139]; туркм. *legen* "таз" [18. с. 430]; крм. *legen*, [19. с. 35]; крм.(кар.) *leğən* "таз" [20, с. 162], аз. *laqan* "посудина, в якій дають їжу собакам"; абаз. *лагъан*, абх. *а-лагъан*, адиг., кабард. *лэгъэн* "таз" [21, с. 104].

Отже, слово "загальноприйнятої етимології не має... проміжні ланки запозичення невідомі" [3. III, с. 178]. Простежується можливий шлях поширення мандрівного культурного терміна у мовах Сходу: напр. шумер. > ассир. > араб. > ар. > персь. *lāgān* > тюрк. та інші (напр. грузинську) мови, в яких засвідчується як *lāgān* | *lāgān*, так і *lagan*. Залишається незрозуміла роль грецької як проміжної мови. В українську мову слово могло увійти ще в добу половецько-золотоординсько-українських взаємин.

МАГУНА "кільовий човен з високими бортами для рибальства неводом у морі" [22, с. 53]; болг. МАУНА "великий човен чи невеликий корабель, що його використовують при завантаженні великого морського судна" [23, с. 444].

В ЕСУМ [3. III, с. 356] пояснюється як запозичення з нгр. маобва "різновид човна". Проте комплексний аналіз лексики рибальства української мови свідчить, що цей

термін українці, як і греки та болгари, запозичили від турків, пор. тур. *taavuna* "портова баржа" (14, с.608), ст.-тур. *maune / maune* ماعونه

"великий човен на перевезення вантажів" < ар. ماعون *та* عین "баржа, ліхтер", "посудина", в якому звук [ع] дещо нагадує укр. [г] [4, с. 587].

МАЙДАН "у Війську Запорозькому місце в центрі коша, де відбувалася рада"; "велике незабудоване місце в селі або місті", "селітровий, дьогтярний, салотопний завод на такій землі", "велика дорога поза селом" [2, 218]; "земляна споруда у формі кола", "лісова галявина", "смолярня", "стародавня могила, розкопана згори"; "(Прилуччина) дитячий садок"; р. МАЙДАН "площа, місце, де збирається народ", "ринкова площа" [24. II, с.290]; [8. II, с.559]; с. (1508) МЕГДАН "майдан; місце двобою, двобій" [25, с. 253].

Слово, як засвідчують документи, уперше перейняли від тюрків, козаки, можливо, ще на початку формування козацького ордену, та й у пам'ятках воно трапляється лише з початку XVII ст.:

1618 маетность... на майдан на место зволовичши, межі себе розшарпали [26.I, с.263].

1704 слышал от кошевого, что 2000 войска пошли под майданы - старшим Иван Говтва. Говорят запорожцы: пошли под майданы, что их в войско не призывают; запорожцы, розоря майдан Герциков, пошли вверх Самары [27, с. 208- 209].

1745 между могилою роскопаную, зовомою майданом [28, с. 54].

XVIII тѣсен был маѣйдан Сѣчовой, муѣл атаман Кошовій зо вѣм войском вѣйти на майдан пространѣйший [29. I, 51].

XX У Кобыляках ще турки воювали, майдани покопані [30, с. 32].

Термін засвідчується практично у всіх мовах народів Близького й Середнього Сходу, Північної Африки, Південно-Східної Європи, Середньої Азії, Кавказу та Півножжя, пор. узб. XIV ст. *majdān* "майдан" [31. II, с.34]; пол., тат. каз., туркм. *majdān* "рівнина", "площа для боротьби" [32. 4, 1990]; крм. (караїмськ.) *mejdan* "площа" [20, 165]; кар. *majdān* "долина", *mejdan* "площа" [33, 401; 411]; крм. *mejdan* "майдан, площа, плац, поле" [34,187]; тур. *mejdan* "широка, відкрита, рівна місцина; поле; площа у місті чи селі" [4, с. 638]; [14, с.624], "поле для військових змагань та вправ" [35, с. 335].

Перебіг голосних *a / e* притаманний говорам навіть однієї й тієї самої мови, напр. узб. (кипч.) *majdān* - (огузь.) *mejdan* [36, с. 58], пор. й наведені вище форми караїмської мови; також у мові гінді: *maedan, madan, majdan* [37, с.177]. В тюркські мови слово запозичене з ар. *ميدان* *majdān* "царина; місце для гри; певна відстань", поєднаного з дієсловом *madda* "тягти, простягатися" [38, с. 775]; в декотрі тюркські мови, напр. турецьку, слово увійшло, очевидно, за посередництвом персь. *ميدان* *mājdān* "площа, плац; поле; поле бою, місце битви; ринковий майдан; місце, де збирається люд" [13. II, с.588].

МАКРАМА "вишитий жіночий шарф, щоб пов'язувати голову" [39, с. 47]; с.-х. *mahrāma* (1508) "хустка на голову" < тур. *mahrāma* "велика хустка на голову" < ар. *miqrām*, (множ.) *maqarīm* "покривало"; також *mahrāma* (1558) "хустка, настільник, *serviette*" < тур. *makrama*, *vulg. mahrama* < ар. *miqrāma* [40, с.167]; р. БАХРОМА, БАХРАМА (1583) < крм. *mahrāma* "жіноча вуаль" [32. 4, с.1997] < ар. *mahrāma* [8. II, с.137]; також БАХРАМА, БАХРОМА (ар. *مقرمه* *makrama*) "шнур або тесьма з поверненими в один бік мохрами з ниток чи торочок" [41, с. 10]; також МОХОП, МОХРА "мохна, каждая отдельная часть мохны, кисти, бахромы; короткая нить, снурок, ви-

сячая тряпочка, клок, шерстинка, перо", напр. БАХРОМА (в народі иногда МОХРОМА) [24. II, 352].

1557 мохры два шолковые напоя з золотом; мохры китайки черленое [10. XVII, №993].

XVIII Мазепа Казикерменских турков отослал в Москву, за которую службу... жаловане получили парчами, борхамами, атласами [42, 39].

Укр. *мохра* (1557 р.) "хустка?" - утята форма від *мохрама* < *махрама*, пор. *мажа* < *мажара*. Форма *махрама* завдячує крм., тур. *mahrāma* "різновид жіночої хустки" [32. 4, с.1997]; [14, с. 596]. Даль [24.II, с.352] помилково, як це стверджує й Фасмер [8. II, с. 666], змішує слова МОХОП, МОХРА та МОХ.

В сучасних українських говорах зберігається також і форма *макрама* [39, с.47] < тур. *maqrāma* (1558) "біла хустка, що її носять у кишені" [43, с.35], також тур. діал. (Караманія) *mahrāma* хустка" [44, с. 37], ще пор. тур. *مقرمه* *maqrāma* "настільник", *mahrāma* "різновид вишитої хустки у селянок"; *mikrāma* [4, с. 575]; ще пор. тур. (суч.) *mahrāma* "велика хустка зі смугастим узором, що її носять селянки"; носова хусточка; серветка, невеликий рушник (у лазнях) [14, с.596], також тур. *mahrāma* "хустка" [45, с.52].

Форма *борхама*, засвідчена в Київському літописі, є новішим запозиченням з р. БАХРОМА [3. II, с.153], незвичного для носіїв української мови, що викликало відповідну фонетичну адаптацію терміна: *бахрома* > *борхама*, пор. тур. *bāğ armut* (буков.) "бегська, княжа груша" > *баргамот, баргамут*. Дистантна дисиміляція *m > b* могла відбутися ще на ґрунті тюркських (кипчацьких) мов [46, с. 654]; [47, с. 527], пор.: *мусульман/мусурман/бусурман*.

МЕЧЕТ, також МЕЧЕТЬ "піч для випікання хліба у чорноморських рибалок", "духовка", "лісок у степу" [1. II, с.421].

В ЕСУМ [3.III, с.455] слово подається як термін з неясною етимологією. Насправді ж воно - результат розширення терміна *мечеть* "молитовний дім у мусульман" у зв'язку з притаманним запорожцям гумористичному, народно-сміховому перейменуванню декотрих реалій та явищ чужинного світу належно до потреб козацького побуту. Наприклад, вітер, що віяв з боку Туреччини, запорожці називали "бусурман"; турецький титул *муреддин* навіть у козацьких літописах подається як Нерудим; тюрк. *sağaj* "розкішний палац" в українській мові набрало форми *сарай* "різновид хліва чи іншого господарського приміщення". Пор. ще: *п а л а н к а* "невелике укріплення, обнесене частоколом"; "полкове укріплення у запорожців; місце перебування полковника з іншими посадовими особами полку"; "піч у косарському таборі" [1. III, с. 88].

Про те, що слово *мечеть(ь)* зі значенням "піч" уперше з'явилося у козацькому середовищі, свідчать етнографічні матеріали: "Оце викопав запорожець на землянку яму, обставив її чим там попало, обліпе, обмаже, поставив *мечеть* (хліб пекти), зробив *кабицю* та й живе [1. II, с. 421].

У творах з побуту рибалок (повість "Микола Джеря" Нечуя-Левицького) слово *мечет* також вживається зі значенням "піч для випікання хліба": "Декотрі рибалки поставили для себе маленькі очеретяні ятки, в котрих можна було тільки сидіти або лежати; потім викопали *кабицю*, чи *піч* для казана з смолою, котрою мазали мережі; поставили *мечет*, цебто *піч* для хліба".

Тур., крм. *mescid* "культова споруда у мусульман" (у народних говірках: *meçit*, пор. також каз. (у говірках) *misit*) походить від ар. *masjid* مسجد "місце поклоніння", "культова споруда", пов'язаного з *سجد* *sacada* "падати ниць, бити поклони; опуститися на коліна" [6. II, с. 230]; [32.4, с. 2106; 2110].

МОГОРИЧ "частування з приводу завершення котроїсь справи"; "вечеря з горілкою, яку влаштує отаман рибальської ватаги після першого вилову" [1. II, с. 438]; [3. III, с. 494]; б. МАГАРЫЧ, МОГОРИЧ [48, с. 205]; р. МОГОРЬЦЬ (XV ст.) [49. II, с. 160], МАГРЫЧ, МОГОРЫЧ "пригощання по виконанні котроїсь справи чи в торгу, різновид хабаря", МОГАРЕЦ "грошова плата", МОГАРА "подарунок" [24. II, с. 288]; с. МАГОРЫШ "могорич" [46, с. 654]

В українській мові слово набуло повсюдного вживання від давнини й до сьогодні:

1359 А пить могоричь оу быбицкого оу дому за копу гроший [50, №16];

1539 Белаш шапку ставил... до могоричников... а могоричники свѣтчили [10. XVII, №64].

1674 купилисмо ниву... при могоричниках [11, с. 85].

1711 Отсе,– мовит,– на могорич вам нате за чоботи [12, №18].

Рання фіксація та значне поширення слова дають підставу говорити про можливість його запозичення ще в домонгольську добу, напр. з болгарської, половецької мов чи з говорів чорних клобуків. Старосербський приклад, наведений Коршем, теж ніби свідчить про запозичення терміна з говорів дунайських болгарів. Підставою для такої версії є й факт вживання слова в татарській та башкирській мовах: тат. *тагагус* *مغارج*, *магарис*, баш. *пагагус* *نكارچ* "користь, вигода, бариш (на горілку, що дається після котроїсь справи - в цьому значенні слово перейшло і в російську мову) [6. II, с. 249] < ар. *مغارج* *maḡarīc* (множина) "витрати", тоді як слово у формі однини *مغارج* *ḡarīc* "витрата в хазяйстві" перейшло в українську мову у вигляді лексеми *ха р ч*. Пор. тур. (османське) *ḡarīc* "данина, податок", "витрата", "матеріал, що його використовують на певну справу" [4, с. 328]; тур. (суч.) *ḡarīc*, *ḡarīc* "витрата, витрати", "приправа, що нею засмачують страву" [14, с. 385], ст.-узб. *ḡarīc* "витрата" [31. II, с. 485].

МУСАТ, МУСАД "кресало" [51. I, с. 295]; "сталеве кружало для гостріння ножів"; МУСАК "сталевий брусок для вирівнювання лези коси", МУССАК "кинджал"; р. МУСАТ, МУСАК "сталева смуга, щоб точити ножі"; "гаманець, сумочка з кресалом та трутом, що їх носять на поясі", МУСАТИТЬ НОЖИК "точити на мусаті - викресати вогонь" [24. II, с. 360]; п. *musat* "сталь для гостріння шабель"; с. МАСАТ "кресало, сталевий брусок"; рум. *masat* "сталевий брусок" [3. III, с. 539].

Запозичення з тур. *masat* "сталеве точило; сталеве коло, щоб правити лезо" [14, с. 606]. ЕСУМ [3. III, 539] джерелом тур. *masad* вважає ар. *massad* "сталеве точило", яке "тісно пов'язане з *massada* "терти". Проте словники на означення слова "точило, кресало, брусок" подають інші форми, зокрема ар. *مخلجة* "брусок, точило, точильний камінь" [52, с. 443]; *مسن* *misann(un)* "тс", *множ.* *مسنات* *misannat(un)* [53. II, с. 371]. Можна висловити здогад, що арабська дієслівна форма *massada* букв. "він тер" в турецькій мові і справді набрала значення терміна "точило, брусок". Можливо, йдеться й про контамінацію ар. *misann* та *massada* "терти". Крім того, ЕСУМ безпідставно вбачає в процесі запозичення цього слова в українську мову посередництво румунської мови, бо назви новітніх, специфічних знарядь праці та предметів торгівлі запозичувалися одразу в широке коло мов.

МУХОЯР, МУХАІР, МУХАЕР "різновид тканини", р. МУХОЯР "бухарська бавовняна тканина з шовком чи вовною" [41, с. 80]; [24. II, с. 363]. Писемні пам'ятки свідчать про те, що ця тканина була модна упродовж кількох століть:

1557 ризи... мухояровы [9. IX, с. 51].

1569 шата мухояровая [9. IV, с. 229].

1598 летников мухоеру турецкого два, пасаманами сребрьными брамованыи [33. I, VI, с. 241].

1625 пара лѣтников, один мухаеру турецкого [9. VI, с. 216].

1649 мухаирова чорная спидница [33. 3, IV, с. 68].

1766 четвертая [ряса] мухоярная; рясу мухоярову [33. 1, II, с. 368].

В українську мову слово увійшло, безперечно, з турецької, про що свідчать тексти наведених вище документів – там говориться про тканину з Туреччини. В турецькій мові ж це слово – арабізм: *مخير* *muḥajjar* "дібране, добірне", "предмет вибору", пасивний дієприкметник від дієслова другої породи *ḡajja* "вибирати, дібрати, оцінити" < корінь *ḡj* [hjr] [6. II, с. 218] Дієприкметникова форма стала назвою якісної вовняної тканини.

В Росію тканина постачалася з Бухари, на що вказують праці Даля та Савваїтова. В XVI ст. стара арабська назва тканини в англійській мові набрала дещо іншого звучання: *moḥairu* "тканина, виготовлена з вовни ангорської кози", а з XVIII ст. цьому слово стало притаманне ще й значення "вовна ангорської кози", очевидно, за аналогією до питомого англ. *hair* "вовна, волосся". Українці ще нещодавно вживали англійську назву на означення дуже модної на той час пряжі: *мохер* / *могер*. З англійської мови слово в XVII ст. потрапило й у французьку, в якій набрало вигляду *моіг* на означення різних (вовняних і шовкових) тканин. В Російську імперію з Європи постачалася переважно специфічна шовкова тканина, яку називали *муар* [54, с. 67].

НОГАТА "дрібна монета в давній Україні".

Уперше слово засвідчується у "Слові про Ігорів похід": Аже бы ты былъ, то была бы чага по ногатъ, а кощеи по резань.

Процес фонетичної адаптації ар. *نقد* *naqd* "гроші, повноцінна монета" слова описав П. Меліоранський [55, с. 293]: "Глухий задньоязичний *ق* [q] дуже важко чітко артикулювати безпосередньо перед дзвінким язично-альвеолярним *د* [d], отже він легко міг перейти в [g], після чого прикінцевий [d] став звучати як [t]. Саме таку форму цього слова [naqt] знаходимо в "Codex Sumanicus" зі значенням "ресита (тобто срібло) *accā*", тобто "гроші. Пізніше вже на ґрунті руської мови між звуками -г- і -т- виникає голосний, внаслідок чого маємо форму *нагат > *ногат. Пізніше цьому слову було надано форму жіночого роду за аналогією зі словами *гривня*, *куна*, *різана*". Декотрі корекції версії П. Меліоранського зробив В. Трутовський [56, с. 20]: "На ґрунті руської мови голосний звук між -г- і -т- самостійно виникнути не міг, як це зазначив Ф. Корш [57, с. 11-58 + с. 259-315], це могло статися за посередництвом котроїсь тюркської мови, а саме - болгарської, адже вся торгівля з арабами йшла через Болгарію". Цієї ж думки дотримувався й А. Кримський [58, с. 153]. Версію попередників безпідставно корегують М. Фасмер [24. III, с. 79] та ЕСУМ [3. IV, с. 109], стверджуючи, буцім слово *ногата* увійшло в мову Руси з кипч., тур. *пакт*, крм. *пахт* < ар. *паqd* "гроші".

САГАН "казан; великий горщик, взагалі посуд, навіть дерев'яний" [1. IV, с. 95]; "великий чавунний казан"; "будь-яка велика посудина" [59, с. 214]; р. САГАН "посуд для зберігання молочних продуктів", "миска, чашка" [24. III, с. 543].

Джерело запозичення крм. *saḡan* "мідна миска з кришкою" [60, с. 342]; "горщик з кришкою" 32. IV, с. 453]; тур. *saḡan* "мідний таріль" [14, с. 744] < ар. *صين* *saḡan*.

САКА "водовозна бочка" [1. IV, с. 97]; с.-х. САКА "тс", болг. САКА "міх на воду".

Запозичення з крм. *saqa* "бочка на воду", *saqasy* "водовоз" [34, с. 239, 240]; *saḡa* "тс", *saḡasy* "тс" [32. IV, с/281]; тур. *saqa* "особа, що носить чи возить

воду на домівку" [14, с. 745] < ар. saqa سقا "особа, що розносить / роздає воду перехожим" [32. IV, с. 241].

ТАБИН "слуга"

1484 Таини свои через табина мнє ускажи [61, с. 138].

В активну лексичну скибу української мови слово не увійшло, рідко трапляється цей арабізм [تابع tabia "слуга" [6. I, с. 328]; [38, с. 98] і в тюркських мовах, пор. ст.-тур. tabi', tabiin < ар. tabi'in "залежний, підвладний, покірний" [4, с. 1011], тур. tabi "тс" [14, с. 815]; ст.-узб. tab- "служити, поважати", tabun- "схилитися в пошані", tabunmaq "служба, служіння", tabuусу "служник" [31. II, с. 317-322]; чаг. tabin "слуга" [32. III, с. 976]; також полов. tabuw, кипч. XIII, кар. tabu- "служити" [62, с. 194]. В українську мову слово увійшло, здається, з говорів золотоординського напселення, що в XIV-XV ст. активно взаємодіяло з українським, молдавським та іншими народами.

ХАРЦИЗ "розбійник, грабіжник, здобишник", "негідник", ХАРЦИЗА,

ХАРЦИЗЯКА, ХАРЦИЗНИК, ХАРЦИЗИТИ "грабувати, чинити розбій", ХАРЦИЗСТВО.

Джерело запозичення – крм., тур. hırsız "зłodий, пройдоха" [34, с. 331]; [14, с. 405]; [6. I, с. 532]. Здається, правильну етимологію запропонував В. Радлофф: hırsız < ар. حیر haır "доброта, добрий" + тюрк. syz "без" = "щось без доброти", "недобрий" [32. P II, с. 1657-8]. Не є варіантом крм., тур. hırsız каз., кк., тур. arsyz (ar + syz) "безсоромний, нахабний, негречний", що його з ар. عار ear "сором, ганьба" (> тюрк. ar) цілком правильно пов'язує Єгоров [63, с. 286].

ХАРЧ, ХАРЧИ "істівні припаси, їжа"; "продукти взагалі; продукти на утримання рибальської ватаги" [1. IV, с. 388]; ЗАХАРЧОВАННИЙ "виснажена від недоїдання людина"; також див. МОГОРИЧ; б. ХАРЧ "тс"; р. ХАРЧ(И) "витрати, витрати на їжу" [8. IV, с. 225]; болг., с. ХАРЧ "витрати", ХАРАЧ "витрати, приправа до їжі", "засіб, що його використовують чинбарі"; "гайтан, яким прикрашають камзол та штани" < с.-тур. harç [5, с. 203]; груз. ХАРДЖІ "витрати"; "кількість їжі та напоїв, потрібна для певної кількості людей"; (у мовах народів Кавказу) ХАРЖ "витрати" [64, с. 113].

В українських документах слово засвідчується з XVII ст.: 1638 харч собі походную потребную приспособляйте [65, с. 303].

XVII Сърко Атаман Кошовій року 1675 приказал з харчу до Съчи прибувати [29. II, с. 373].

1734 пшоно, муку и протчую харч куповіал [12, №93].

Арабський термін خرج [хардж] "витрати; гроші на витрати; пайка, порція, раціон; те, що належить; те, що заслужене; податок" [38, с. 215] в пам'ятках тюркських мов засвідчується лише в добу Середньовіччя, пор. золотоорд., мамл., половецьк., ст.-узб. خرج [хардж] "витрати" [66, с. 18]; [67, с. 144]; [68, с. 74]; [31. II, с. 485]; крм., (XVI); вірмено-кипчацьке (1617 р.) خرج [хардж] "витрати" [69, с. 175]; ст.-тур. harç "витрати" [5, с. 203]. Слово фіксується і в сучасних тюркських мовах: тур. harç "витрати; приправа, заправка при приготуванні страви; город" [14, с. 385]; туркм. harç "витрати" [18, с. 689]; каз. qarş "витрати, податок" [6. I, с. 531].

В українську мову слово уперше могло увійти в добу українсько-кипчацьких взаємин. В побут чорноморських рибалок слово було запозичене з професійних говорів рибалок Криму, пор. у повісті "Микола Джеря" І. Нечуя-Левицького: "Коло кухарського куреня стояв здоровий курінь з очерету для цілої ватаги. Там стояли шапки, барильця, лежали харч та одежа".

ХУРДА "хворі чи підупалі вівці, виділені в окрему отару", ХУРДНИК "приміщення для хурди, поставлене окремо чи виділене в загальній кошарі" [70, с. 38]; [1. IV, с. 419-420]; пор. ХУРДА "шкіра" [71, с. 88]; можливо, суди ГУРДА, УРДА, ВУРДА "вичавки з макового конопляного насіння", "збоїни з конопляного сім'я", різновид

сиру" [3. I, с. 440]; також потребує додаткового дослідження ХУРДИГА "в'язниця" [1. IV, с. 419]; р. (терськ.) ХУРДА-МУРДА, (астрах.) ХУРДЫ-МУРДЫ "хлам" [8. IV, с. 285]; (донськ.) "ХУРДА "хвороба, немічність, старість" [72. III, с. 184]; авар. ХУРДА "дрібні рештки; крихти", лакс. ХУРДА "дрібнота; дрібні гроші" [64, с. 118]; груз. ХУРДА "дрібнота; дрібні гроші".

Лексеми, яка повністю відповідала б українському терміну, в тюркських мовах віднайти не вдалося; очевидно, це слово вживалося в тюркських мовах Кавказу або в говорах кипчаків півдня України: ногайців, кримських татарів. Проте лексичний матеріал, зафіксований у тюркських та інших мовах, дозволяє реконструювати розвиток семантики терміна, пор. аз. hırda "дрібні гроші", "щось дрібне, напр. hırda meje "дрібні плоди", hırda otlug "низькі (поганенькі) трави", або таке, що складається з дрібненьких однорідних частинок (пісок тощо)", "мала кількіть людей" [73. IV, с. 68]; кум. hırda "дрібнота, дрібні речі", "посічена крупа" [64, 113]; туркм. діал. hırda "дрібний, невеличкий" [18, с. 711]; тур. hurda, hurde "щось дрібне", "всіляка дрібнота, мотлох", "те, що вже непридатне до вжитку"; тур. (ар.-персь.) hırdavat, hırdavat "всіляка дрібнота (напр. дрібні вироби із заліза)", hırdacı "лахмітник", "особа, що торгує мотлохом" [32. II, с. 1720]; [14, с. 405; 414].

Безперечно, всі тюркські форми зводяться до перськ. збірн. خرده [хорде] "дрібний, малий" [74, с. 389-390], також тадж. hırd "дрібний", hırdi "дрібнота" [75, с. 473], які у свою чергу є запозиченнями з ар. خرده "дрібнота" [38, с. 216]. Розвиток семантичних значень українського терміна, очевидно, відбувався так: "дрібний, малий, миршавий" > "дрібна миршава тварина" > "миршаві, хворі вівці".

ШАНА "почуття поваги".

Слово має чимало похідних форм: шаноба, шанобливість, шанований, шановний, шанувати, які засвідчуються в українському фольклорі та творах класиків української літератури.

Запозичення з тур. şan "слава, осяйність, знаменитість, репутація, добре ім'я, гідність, честь, становище, сан, чин, ступінь", котре турецькі мовознавці вважають арабізмом чи арабсько-перським запозиченням, пор. ар. شان şan "гідність, поважність, значення" [4, с. 978]; [14, с. 804]; [38, с. 389].

ЯСИР "населення, захоплене татарами й турками на теренах України та інших країн у ХУ-ХУІІІ ст.", "бранці-українці чи інші християни, визволені козаками", "полонені турки чи татари, захоплені козаками внаслідок війни"; 2. "натовп" [1. IV, с. 544]; б. ЯСИР, ЯСЫР "здобич, полонені" [48, с. 374]; р. ЕСЫРЬ, ЯСЫРЬ "невільник, полоняник" [8. II, с. 29]; п. jasyr "бранці, захоплені татарами чи турками" [76. I, с. 520].

XVII Хмельницький выкуплен з неволь ясыром татарским; Стеблев на ясыр Ордѣ отдал [77, с. 57; 76].

XVII Тогда же казаки под Очаков ходили и с ясырем довольным вернулись [42, с. 36].

XVIII тысячу татар пан Туган-Бей отпустил в Крым з ясирами лядскими; Здобич Татарскую всю позволил Хмельницький козакам своим, в той войнѣ трудившимся, подувати; ясир увесь отгромоленій Полській и Литовській отпустил [29. I, с. 77; 166].

XVIII войско козацкое... маючи у себе множество добычи Крымской и ясиру Татарского [29. II, с. 376]; козацкое войско набравши множество ясиров татарских и волоских повернуло... в дома своя [29. III, с. 254].

XIX Вас такий ясир, що нігде й повернутися [1. IV, с. 544].

Слово ясир увійшло в українську мову з початком воєвничої діяльності Кримського ханства, не раніше середини XV ст. Під 1536 р. засвідчено назву річки Ясир. Пор. крм. jäsir "бранець" [32. III, с. 377], також народна форма jėsir "невільники" [6. II, с. 355]; [78, с.

157]; ног. *jasir* "бранець" < ар. *esir* اسير "бран, взяти в полон". В декотрих тюркських мовах у першому складі цього слова замість -е-, / -ä- з'являється -а-, пор. уйг. XVст. *jasir* "живий товар, військовополонений" [79, с.235]; ст.-узб. *asir* "бранець" [31. I, с. 77], що говорить про можливість запозичення цього слова з кримськотатарських говорів у формі *jasir / jasyr*.

Список використаних джерел:

- Грінченко Б. Словарь української мови. – Тт. 1-4. – К., 1966.
- Білецький-Носенко П. Словник української мови. – К., 1966.
- Етимологічний словник української мови. – Тт. 1-5. – К., 1982; 1985; 1989; 2003; 2006.
- Devellioğlu F. Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat. - Ankara, 2000.
- Stachowski S. Studia nad chronologia turcizmow w języku serbsko-chorwackim. -Kraков, 1967. s.81-85.
- Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. – Т.1-2. – СПб., 1869.
- Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – У трьох томах. – К., 1990.
- Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – Тт. 1-4. – М., 1964; 1967; 1971; 1974.
- Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Тт. I-XI. – Вильна, 1867-1914.
- Акты, издаваемые Виленскою археологическою комиссиею. – Т. I-XXXIX. – Вильно, 1865-1915.
- Местечко Борисполь в XVII веке. Акты мейского уряда 1612-1699 гг. – К., 1892.
- Ділова і народно-розмовна мова XVIII. – К., 1976.
- Персидско-русский словарь. – Т.1-2. – М., 1970.
- Турецко-русский словарь. – М., 1979.
- Узбекско-русский словарь. – Ташкент, 1988.
- Ибрагимов С. Профессиональная лексика узбекского языка. – Ташкент, 1961.
- Сарыбаев Ш. Казахская региональная лексикография. – Алма-Ата, 1976.
- Туркменско-русский словарь. – М., 1968.
- Олесницький А. Песни крымских татар. // Труды по востоковедению Лазаревского института восточных языков. – Вып. 32. – М., 1960.
- Прик О.Я. Очерк грамматики караимского языка (Крымский диалект). – Махачкала, 1976.
- Шагиров А.К. Заимствованная лексика абхазо-адыгских языков. – М., 1989.
- Берлізов А. Лексика рибальства українських говорів Нижнього Подніпров'я. – Чернігів, 1959.
- Милев А. Речник на чуждї думи в българския език. – София, 1978.
- Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М., 1997.
- Сербско-хорватско-русский словарь. – М., 1976.
- Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею по разбору древних актов. – Ч. 1-8. – К., 1859-1914.
- Кримський А. Студії з Криму. – К., 1930.
- Лучицкий И. Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине XVIII века. – К., 1884.
- Летопись Величка. – Тт. 1-4. – К., 1848-1864.
- Сучасні говори Наддніпрянщини. – Дніпропетровськ, 1969.
- Фазылов Э. Староузбекский язык. – Т.1-2. – Ташкент, 1966.
- Радлов В. Опыт словаря тюркских наречий. – Тт. 1-4. – СПб., 1893-1911.
- Караимско-русско-польский словарь. – М., 1974.
- Крымско-татарско-русский словарь. – Тернопіль, 1994.
- Эвлия Челеби. Книга путешествия. Вып. 1-2. – М., 1961; 1979.
- Абдуллаев Ф. Фонетика хорезмских говоров. – Ташкент, 1967.
- Мурзаев Э. Очерки топонимии. – М., 1974.
- Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – М., 1976.
- Дзедзелівський Й. Словник специфічної лексики Нижнього Подніпров'я // Лексикографічний бюлетень. – Вип. 6. – 1958. – с. 36-54.
- Stachowski S. Die osmanisch-türkischen Lehnwörter im serbokroatischen und ihre Bedeutung für die historische Phonetik // Folia Orientalia. – 4. – 1962 – s.143-170.
- Савваитов П. Описание старинных русских утварей, одежд, ратных доспехов и конского прибора. – СПб., 1896.
- Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888.
- Восточные источники. – М., 1969.
- Максимов В. Опыт исследования тюркских диалектов в Худавендгяре и Карамании. – СПб., 1867.
- Фазлиоглу Ф. Состав лексики речи турецкого населения Казакстана // Известия АН Каз.ССР. – Сер. общ. – 1972. – 2. – .52.
- Korsch T.: Fr. Miklosish. Die türkischen Elemente in den Südost- und Osteuropäischen Sprachen //Archiv für Slavische Philologie. – B. IX. –Wien, 1886. – S.487-520; 653-682.
- Дмитриев Н. Строй тюркских языков. – М., 1962.
- Булыка А. Даунія запазычанні беларускай мовы. – Мінск, 1972.
- Срезневский И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Тт. I-III. – Петербург, 1893-1912.
- Грамоти XIV ст. – К., 1976.
- Эварницкий Д. История запорожских козаков. – Т.1-3. – М., 1892; 1895; 1897.
- Субх Али, Кочержинский Ю. Арабско-український словник (рукопис).
- Борисов В. Русско-арабский словарь. – Т.2. – М., 1982.
- Добродомов И. Новая одежда старых слов// Русская речь. – 1972. – №2. – С.67-72.
- Мелиоранский П. Турецкие элементы в языке "Слова о полку Игореве" //ИОРЯС АН. – Т. VII. –кн. 2. – СПб., 1902. – с. 273-302.
- Трутовский В. Ногата, ее происхождение и ее место среди ценностей древней Руси// Древности восточные. – 1913. – Т.4. – с. 20-27.
- Корш Ф. Турецкие элементы в языке "Слова о полку Игореве"// ИОРЯС АН. – Т. 8. – кн.4. – СПб., 1903. – с. 259-315.+Корш Ф. Е. По поводу второй статьи проф. П.М.Мелиоранского о турецких элементах в языке "Слова о полку Игореве"// ИОРЯС. – Т.XI. –кн.1. – СПб., 1906. – с.259-315.
- Кримський А. Твори в п'яти томах. – Т. 4. – К., 1974.
- Українська діалектна лексика. – К., 1987.
- Сказки и легенды татар Крыма. – Симферополь, 1936.
- Українські грамоти XV ст. – К., 1965.
- Курьшжанов А. Исследование по лексике "Тюркско-арабского словаря". – Алма-Ата, 1970.
- Егоров В. Этимологический словарь чувашского языка. – Чебоксары, 1964.
- Джидалаев Н. Тюркизмы в дагестанских языках. – М., 1990.
- Универсал гетмана Острияницы // Кулиш П. Записки о Южной Руси. – Т. 2. – СПб., 1857.
- Березин И. Ханские ярлыки. III. Внутреннее устройство Золотой Орды. – СПб., 1850.
- Bodrogligeti A. The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus. – Budapest, 1971.
- Monchi-Zadeh O. Das Persische in Codex Cumanicus. – Uppsala, 1969.
- Schütz E. Eine armenische chronik von Kaffa aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. – AO. – tomus XXIX (2). – 1975. – с. 133-186.
- Кухаренко Я. Вівці й чабани в Чорномор'ї // Основа. – Травень. – 1862.
- Полка И. Черноморские козаки в их гражданском и военном быту. – Ч.1-2. – СПб., 1858.
- Словарь русских донских говоров. – Т. 1-4. – Ростов, 1973-1978.
- Азербайджанско-русский словарь. – Т.1-4. – Баки, 1986-2000.
- Русско-персидский словарь. – М., 1965.
- Русско-таджикский словарь. – М., 1985.
- Slawski F. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Krakow, 1952-1956.
- Южнорусские летописи. – Т.1. – К., 1856.
- Hadzy Mehmed Senai z Krymu. Historia chana Islam Gereja III. Text turecki wydany Z. Abrahamowicz. – Warszawa, 1971.
- Материалы по истории казахских ханств. – Алма-Ата. – 1969.

Надійшла до редколегії 04.10.13

Г. Халимоненко, д-р філол. наук, проф.

Открытый международный университет развития человека "Украина", Киев

ТЮРКИЗМЫ АРАБСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Предложена этимология ряда слов, заимствованных тюрками из арабского языка.

Ключевые слова: украинский язык, этимология, тюркизм.

H. Khalymonenko, doctor in philology, professor

Open International University of Development "Ukraine", Kyiv

TURCISMS OF ARABIC ORIGIN IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

This article deals with etymology of words borrowed by Turcoman from Arabic language.

Keywords: the Ukrainian language, etymology, turcism.